

ESSÄ JENNIFER MACK

Formen följer tron

Just nu planeras tre nya moskéer i Järva i Stockholm. Jennifer Mack har undersökt varför svenska arkitekter som inte har ritat moskéer tidigare har fått uppdraget. Hon ser också att resultatet blir kulturhus, en hybrid mellan svenska typologier och moskéns ursprungliga funktion.

Även om det i miljonprogrammets stadsdelscentra byggdes en hel del kyrkor överglänstes de både i betydelse och i synlighet av de

sekulära strukturerna. I dag ägnar Järvalyftet emellertid särskild uppmärksamhet åt nya religiösa rum. Särskilt prioriteras moskéer, vilket speglar områdets "multikulturella" befolkning med över 60 000 invånare med bakgrunder från Somalia till Iran.

Fastän staden uppmantrar att bygga nya moskéer har man under planprocessen sett att planerare ofta varit tvungna att begränsa de arkitektoniska ambitionerna hos de "nysvenska" trossamfundet. Många religiösa samfund håller i dag sina gudstjänster i "källar moskéer", det vill säga ombyggda butiker, lägenheter, källarlokalerna och så vidare. Längre har dessa grupper hoppats på specialbyggda moskéer men fram till nyligen har det funnits en politisk ambivalens kring deras ambitioner.

I dag är tre moskéer på planeringsstadiet i Järva. I alla tre har trossamfundet till slut anlitat en svensk arkitekt – trots att man från början arbetat med arkitekter utomlands, till exempel i Kuwait eller i Saudiarabien. De svenska arkitekternas uppgift är delvis att rita moskéer anpassade efter Skandinavien kalla och mörka miljö. En mer kritisk utmaning är dock att anpassa dem både efter svenska planbestämmelser och efter förväntningar från en svensk allmänhet, som ofta är ambivalent eller emot att nysvenska grupper ska ta plats i stadsmiljön. Intressant nog har inget av arkitektkontoren i Sverige tidigare ritat en moské.

Varför har då svenska arkitekters erfarenhet och nätverk särskilt värde för dessa beställare? Alla är de erkända för sina förmågor. Men svaret är också att de behärskar den tröga planeringsbyråkratin, vet vilken estetik som faller den svenska allmänheten i smaken och till och med kan föra in specifikt svenska typologier. Övertrumfar denna kunskap den erfarenhet, som en mer van moskéarkitekt skulle kunna erbjuda?

De tre moskéer som utreds i Järva har alla olika trossamfund bakom sig: Johan Celsing's Rinkeby Moské för Islamiska förbundet i Järva,

Höger. Rinkeby Moské för Islamiska förbundet i Järva ritas av Johan Celsing Arkitektkontor. ILLUSTRATION JOHAN CELSING ARKITEKTKONTOR

Spridds Mångkulturcentrum samt ett projekt för Stiftelsen Stockholms Stora Moské med samarbete från Tengbomgruppen. Rinkeby Moské kommer att ligga på en central plats vid korsningen Rinkeby Allé och Kvarnbyvägen. Mångkulturcentrum planeras i utkanten av Rinkeby, mellan motorvägen och bostadskvarteren. Stiftelsen Stockholms Stora Moské, som har privata finansierare från Saudiarabien, ska byggas nära motorvägen mellan Rinkeby och Tensta.

Arkitektkontorens anseende inom svensk arkitektur profilerar dessa moskéer som anspråksfulla arkitekturprojekt. Johan Celsing har ritat flera prestigefyllda projekt i Stockholm. Arkitektfirman Spridds arbete spänner över både forskning och praktik och fokuserar delvis på att utveckla miljonprogramsområden. Tengbom, slutligen, som är projektör för en moské som ursprungligen ritades av Rashid Engineering i Saudiarabien, är ett storföretag med över 500 anställda. Alla tre är med andra ord välkända och har erfarenhet av planering och av komplicerade och potentiellt kontroversiella projekt.

I maj 2013 skrev journalisten och kritikern Elisabet Andersson en stor artikel om Celsing's moské i *Svenska Dagbladet*. Här beskrevs komplexiteten i uppdraget och i designprocessen. Andersson noterade också arkitektens särskilda status: "Johan Celsing är landets kanske mest exklusiva arkitekt, och han är så prestigelös och oförställd som den med självklar position kan vara".

Tyngden hos Celsing's offentliga persona skänker alltså mosképlanerna ett mottagande hos kritikerna som de sannolikt inte annars skulle få. Trots det har den positiva medieuppmärksamheten kantats av kärva och i vissa fall främlingsfientliga porträtt av moskéer som fanbärare för ett Sverige hotat av en utländsk invasion. När anti-moské-grupperna protesterar under planeringsprocesserna blir valet av arkitekter som Spridd och Celsing än mer välmotiverat.

I detta polemiska sammanhang ingår det till och med i arkitektarbetets tidiga skede att finna en plats för moskén. Trossamfundet bakom Mångkulturcentrum hyr lokaler på över 1000 kvm från en privat fastighetsägare i Rinkeby centrum.

Avgränsade bönelokaler för män och kvinnor betyder att männens moské ligger mot torget medan kvinnornas ligger i en annan byggnad på baksidan av Rinkebys centrumkomplex. Enligt beställaren är detta olämpligt, och i kombination med höga hyreskostnader har det fått dem att försöka hitta en mer permanent och prisvärd lösning. Stockholms exploateringskontor kunde till en början inte hitta någon lämplig mark för moskén, och uppmanade dem att acceptera sin nuvarande situation. Det var då man anlät Spridd som konsulter.

Då moskéer är politiskt laddade och ofta anses suspekta till formen har de här projekten troligen större chans att slutföras i händerna på en svensk arkitekt. Med svenska arkitekter i teamet hindras inte längre grupper som hoppas få bygga moskéer i förorten av de till synes dolda regler, som utländska arkitekter varken kan förutse eller utmana. Med sin specifika kunskap kan en Stockholmsbaserad firma också finna en plats ganska snabbt och med kreativa lösningar och därmed skynda på processen.

Oron som ibland finns kring moskéer rör både hur deras exteriör ska passa in i stadsmiljön, men också hur byggnaderna kommer att användas i relation till svenska kulturella normer, till exempel vad beträffar rumslig jämställdhet mellan könen. Spridd, Rashid med Tengbom och Celsing ritade alla byggnader med uppdelade böneutrymmen för män och kvinnor. Vidare har de utländska moskéer som beställarna inspireras av intrikata detaljer i fasaderna och byggmaterial så som guld eller marmor – högt önskade men ofta för dyra.

Många planerare och arkitekter har ambivalent beskrivit kravet på könsseparerade rum och önskemålet om intrikata ornament som "osvenska" av sociala respektive estetiska skäl. Svensk planering har, åtminstone sedan funktionalismens intåg på 1930-talet, betonat standardisering i den byggda miljön som en grundsats för ett modernt liv. Samtidigt har religiösa byggnader potentialen att bli ikoner som skiljer ut sig från de "monolitiska" senmodernistiska förorterna. Andersson noterade i Svenska Dagbladet att ikonpotentialen ökar moskéuppdragets attraktionskraft för arkitekten. Få kyrkor byggs i dag och den här typen av uppdrag är sällsynta. Planbeskrivningen för Mångkulturcentrum presenterar utformningen som en perfekt balans:

"Moskéns utformning har utgått ifrån mötet mellan en muslimsk formvärld och en skandinavisk modernistisk byggnadstradition med syfte att anpassa till den nordiska arkitekturen, dock med en bibehållen grundutformning präglad av den klassiska

moskéarkitekturen med kupol och minaret samt sparsamt lekfulla dekorationer. Fasadmateriell ska i huvudsak utföras i betong i ljus kulör. På vissa delar av byggnaden, som minareten och runt fönster, används formgjuten betong eller stuckatur i geometriska mönster."

På samma gång som anpassningen till den nordiska traditionen löser problem placerar den moskébyggnaderna inom den svenska arkitekturens kanon, snarare än att skilja ut dem som "främmande", så som man sett på den äldre moskén i Fittja i Stockholms södra förorter.

Den starka konsensuskulturen i svensk planering och arkitektur påverkar programmeringen av moskérummen. Ett intryck från mina deltagande observationsstudier och intervjuer med svenska arkitekter är att de tycks förvänta sig att deras utformning ska spela en kulturellt omdanande roll. En arkitekt föreslog till exempel ett framtidsorienterat angreppssätt genom en flexibel mellanvägslösning. Tanken bakom denna var att könsuppdelningen kan komma att "försvinna i framtiden". Med andra ord en tanke om att målgruppens normer kan komma att närma sig de rådande svenska.

Valet av en flexibel rumsutformning kan möjligen också ses som ett sätt att dämpa eventuella negativa reaktioner från grannarna när detaljplanen ska godkännas. Det verkar som att svenska arkitekter kan, med sin erfarenhet av den svenska allmänhetens formpreferenser och djup kunskap om den mångfasetterade och ofta vidsträckt planprocessen, fungera som en strategisk väg framåt för grupper vars tidigare mosképrojekt gått i stå.

2012 reflekterade Rouzbeh Djalaie i den lokala Järvatidningen *Norra Sidan* över den intressanta blandningen av funktioner i de tre nya moskéerna. Djalaie menade att alla tre innehåller rum med funktioner bortom religiösa gudstjänster och sålunda "ska bli mer än böneplats". I 1964 års plan för Rinkeby och Tensta följde Igor Dergalin och Josef M Stäck tidens planeringstrender. Service var en självklar komponent i miljonprogramsområdena, och man kan säga att vår tids nya moskéer är ett svar på de blandade funktioner som erbjöds i stadsdelarnas centrumkomplex då de byggdes. På samma gång gör den här blandningen att moskéerna axlar det som var moskéns traditionella roll: ett samhällscentrum. När majoriteten av användarna kanske kommer för fredagsbönen kommer andra grupper och individer (även icke-medlemmar) att använda moskéns andra funktioner.

Bland dem finns restauranger och caféer, butiker, kontor, mötesplatser och utbildningslokaler, samt gym och andra hälsoinriktade lokaler. Spridds moské är 1 900 kvadratmeter och innehåller butikslokaler, ett café, ett ungdomscenter, ett bibliotek, klassrum samt en lokal för kvinnor med bastu och gym. Stiftelsen Stockholms Stora Moskéns nya komplex innehåller 7 875 kvadratmeter fördelat på fem våningar, med kontor, butiker, bibliotek, klassrum och en restaurang. Rinkeby Moské innehåller bland annat restaurang, gym och ett ungdomscenter.

Ett par av Järvamoskéernas arkitekter har också refererat till Peter Celsings Kulturhuset (1974) i Stockholm, som inspirationskälla. En arkitekt berättade, "Vi har studerat detta mer som ett komplex än som en religiös byggnad. Om du tittar på äldre moskéer har de alla de här funktionerna. Så det vi har insett nu är att detta inte är en byggnad som omges av en massa regler, saker du får och inte får göra, utan det är ett öppet program." Ett liknande resonemang återfinns i en essä om svenska moskéer av arkitekturhistorikern Johan Mårtelius: "Moskéns program är enkelt, att inrama bönen och markera dess riktning mot Mecka. Ingen särskild symbolik eller ikonografi förväntas, så i princip har arkitekturen kunnat stöpas helt efter platsen och de lokala förhållandena."

I Järva har arkitekterna alltså inte bara möjligheten att rita stora nya ikonbyggnader, de har också chansen att arbeta med en flexibel struktur med ett ganska öppet program. Det kan dessutom vara strategiskt att kombinera funktioner eftersom de planerade byggnaderna då kan kallas för "kulturcentra" i stället för moskéer.

Med hjälp av de lokala arkitekternas kunnande kan dessa projekt sålunda omskapa element från miljonprogrammets originalplaner och samtidigt utmana svenska religiösa byggnaders status och kategorisering. Samtidigt som de blandar islamiska och nordiska byggnadstraditioner fångar dessa funktionsblandade förortsbyggen upp de mångfasetterade program som återfinns både i moskéer utomlands och i det mytiska svenska Kulturhuset. Dessa stora strukturer tillåter beställarna att dra nytta av mellanrummen i programmen och bli ett center, och sålunda "mer än böneplats".

När de blickar genom djupen i byråkratins regelverk och i formella, programmässiga och typologiska frågor, följer både beställare och arkitekter sin "tro" i produktionen av nya svenska

moskéer. Å ena sidan möter islam och dess materiella uttryck i moskébyggnaden nya utmaningar i den skandinaviska modernistiska byggnadstraditionen och i den kommunala planprocessens regelverk. Men när beställare och arkitekter färdas längs den väg som öppnats av den politiska viljan är den trots allt full av hinder. Här, i Järvas stadsdelar, behåller stadsplaneringen som synes kontrollen. Moskébeställare inser klart att deras största hopp för att förändra staden ligger i att anlita svensk expertis i form av svenska arkitekter. Då ingen av de nämnda arkitekterna har ritat en moské förut är det kunskapen om "vad kommunala tjänstemän tycker" och vilken färg på fasaden som kommer att klara sig igenom en planeringsprocess som dikteras av allmänt konsensus som är lika viktig som gestaltningen.

Detta speglar också de förhandlingar kring moskéers form och funktion som sker på andra håll i Europa, som till exempel 2009 års kompromiss runt böneutropet för Marseilles stora moské: en tyst stråle ljus i en färg som inte påverkade fartygen i stadens hamn. Med en grund i sin erfarenhet av svensk planering och förväntningar hos allmänheten på lokal arkitektur har Celsing, Tengbom och Spridd lyckats ansluta "främmande" typologier och former till nordisk tradition. Är av frustration och skrinlagda projekt hos beställarna har gjort svenska arkitekter till ett smart val.

I dag dyker nya moskéer upp i listorna hos många svenska stadsbyggnadskontor, bortom Järva. Detta sker trots att politiska krafter mot invandring vinner mark och trots ökad skadegörelse och moskébränder. Moskéerna på Järvafältet är inte ens de första moskéerna som specialbyggs i Sverige. Men de bereder väg och visar att en enda symbolisk moské i områden med en stor och varierad muslimsk befolkning inte längre är nog. På samma gång lär sig de här beställarna hur de ska planera för nya byggnader och blir med tidens gång, precis som sina arkitekter, experter på att utnyttja och experimentera med de här processerna. Så går det till när beställare och arkitekter förvandlar perifera platser till nya centra, i ett nytt Sverige. ◦

JENNIFER MACK ÄR POSTDOKTOR PÅ INSTITUTET FÖR BOSTADS- OCH URBANFORSKNING (IBF) PÅ UPPSALA UNIVERSITET OCH FÖRSKARE PÅ ARKITEKTURSKOLAN PÅ KTH.

EN LÄNGRE VERSION AV ARTIKELN PUBLICERADES URSPRUNGLIGEN I INTERNATIONAL JOURNAL OF ISLAMIC ARCHITECTURE (IJIJA 4.2): "FORM FOLLOWS FAITH: SWEDISH ARCHITECTS, EXPERTISE AND NEW RELIGIOUS SPACES IN THE STOCKHOLM SUBURBS".

ÖVERSÄTTNING JULIA SVENSSON

→ De nya moskéerna axlar moskéns traditionella roll – samhällscentrum.